

CONSONANTS

DEPENDENT VOWELS, MARKS & EXAMPLES OF MARK COMBINATIONS

CONJUNCTS

RAKAR CONJUNCTS

HALF FORMS

LIGATURES & STYLISTIC ALTERNATES

FIGURES & SIGNS

ક	ખ	ગ	ઘ	ંગ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ
ય	ર	લ	ળ	વ
શ	ષ	સ	હ	ક્ષ

VOWELS

અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ લ્ લૃ ઐ ઔ ઓ ઔ

CONSONANTS

ક્ર બ ગ ઘ ડ ચ છ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડ ઢ ઢા ત થ દ ધ ન પ

કૃ બ ભ મ ય ર લ ૳ વ શ ષ સ હ

DEPENDENT VOWELS, MARKS & EXAMPLES OF MARK COMBINATIONS

ਪਾ ਰਿ ਪਿ ਸ੍ਵਿ ਪੀ ਈ ਠੀ ਪੁ ਪ੍ਰੁ ਪ੍ਰੁ ਪ੍ਰੁ ਪ੍ਰੁ ਪ੍ਰੁ ਪ੍ਰੇ ਪ੍ਰੇ ਪ੍ਰੈ ਪ੍ਰੋ ਪ੍ਰੋ ਪ੍ਰੈ ਪੰ ਪੰ ਪੁ ਪੁ ਪੁ: ਪੁ ਪੁ ਪਿ
ਪਿ ਸ੍ਵਿ ਪਿ ਸ੍ਵਿ ਪੀ ਈ ਠੀ ਈ ਪੇ ਪੇ ਪੋ ਪੋ ਪੇ ਪੇ ਪੀ ਪੀ ਫੁ ਫੁ ਫੁ

CONJUNCTS

[illegible]

RAKAR CONJUNCTS

ક ક્ષ ળ ખ ગ ઘ જ ઝ ઞ ત્ર ન થ દ ધ ન પ ફ બ ભ મ ય ર શ્ર પ્ર સ્ત સ્ત્ર સ

HALF FORMS

ཕྱི་ལོ་ ༡༩༩༩ ལོ་ལྷན་པུ་ཁྱིམ་གྱི་ལོ་རྒྱུས་ལྟར་
 ལོ་ ༡༩༩༩ ལོ་ལྷན་པུ་ཁྱིམ་གྱི་ལོ་རྒྱུས་ལྟར་
 ལོ་ ༡༩༩༩ ལོ་ལྷན་པུ་ཁྱིམ་གྱི་ལོ་རྒྱུས་ལྟར་

LIGATURES & STYLISTIC ALTERNATES

જા જી જા જી ્રુ ર રૂ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્ ્

FIGURES & SIGNS

० १ २ ३ ४ ५ ६/६ ७ ८ ९ १० ₹ १ | || • ✎ ॐ

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ
ય	ર	લ	ળ	વ
શ	ષ	સ	હ	ક્ષ

સાબરમતિ

ટીપે ટીપે સરોવર બંધાય, કાંકરે કાંકરે પાડ બંધાય

વડોદરા

સુલેખનકળા

લોભ સિવાય શોભ ન હોય, પણ જેજે લોભે લક્ષણ જાય

પેટ છે કે પટારો

નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

તામી ઇન સુર્યપુર

કાશીવાસ દરમ્યાન એકવાર સ્વામી વિવેકાનંદ વિશ્વનાથના દર્શન કરીને પાછા ફરતાં રસ્તામાં કેટલાંક વાંદરા તેમની પાછળ દોડ્યા. વાંદરાને દોડતા જોઈ સ્વામીજી જરા ઉતાવળે ચાલ્યા એટલે વાંદરા દોડીને તેમને ઘેરી વળ્યા. એટલામાં એક બીજા સાધુની નજર તેમની પર પડતાં તેમણે બુમ પાડીને કહ્યું “સાધુ દોડો નહિ, ખડે રહો ઔર દુષ્ટો કા સામના કરો” સ્વામીજી એ સાંભળી ઊભા રહ્યા અને નીડરતાથી વાંદરાનો સામનો કર્યો. તરતજ વાંદરા ભાગી ગયા. વર્ષો પછી ન્યુયોર્કની એક સભામાં આ પ્રસંગ નાં અનુસંધાનમાં સ્વામીજીએ કહેલું કે “અનિસ્તની સામે થાઓ, અજ્ઞાનનો સામનો કરો. માયાનો પડકાર કરો, કદી એનાથી દૂર ભાગશો નહીં”.

મહારાજે પોતાના અનુભવો પોતાની જાણે કહેવા નહોતા માંડ્યા. એમને પણ મારી જેવો જ સંકોચ થયો હશે કે, આ ‘સાક્ષર’ ને ગામઠી વાતોમાં શો સાર જણાવાનો છે!

જો કે વિલાયતી પણ મુંબઈના કાપનાં કપડાં સારા અંગ્રેજ સમાજમાં ન શોભે તેથી, આર્મી ને નેવી સ્ટોરમાં કપડાં કરાવ્યાં. ઓગણીસ શિલિંગની (આ કિંમત તે જમાનામાં તો બહુ જ ગણાય, ચીમની ટોપી માથા પર ઘાલી. આટલેથી સંતોષ ન પામતાં બૉન્ડ સ્ટ્રટમાં જ્યાં શોખીન માણસોના કપડાં સીવાતાં ત્યાં સાંજનો પોષાક દસ પાઉન્ડમાં દેવાસળ મૂક કરાવ્યો. ભોળા અને બાદશાહી દિલના વડીલ ભાઈની મારફતે ખાસ સોનાનો અછોડો, બે ખીસામાં લટકાવાય તેવો, મંગાવ્યો અને તે મળ્યો પણ ખરો. તૈયાર બાંધેલી ટાઈ પહેરવી તે શિષ્ટાચાર ન ગણાય, તેથી ટાઈ બાંધવાની કળા હાથ કરી. દેશમાં હજામતને દહાડે જોવાને મળતો. પણ અહીંતો મોટા અરીસાની સામે ઊભા રહી ટાઈ બરોબર બાંધવામાં અને વાળને પાટિયાં પાડી બરોબર સેંથો પાડવામાં રોજ દસેક મિનિટનો ક્ષય તો થાય જ. વાળ મુલાયમ નહીં, એટલે તેને ઠીક વળેલા રાખવાને સારુ બ્રશ (એટલે સાવરનએએ જ ના!) ની સાથે રોજ લડાઈ થાય.

દેશના જુદાજુદાં પ્રદેશમાં બ્રાહ્મીના પ્રસાર સાથે કાળાનુક્રમે તેમાં ફેરફાર થતા રહી જુદીજુદી ભાષાની લિપિઓનોઆગવો વિકાસ થયો. બ્રાહ્મીના મરોડ દક્ષિણ ભારતીય લિપિઓમાં વધુ વળાંક પામ્યા, તો બીજી બાજુ તેના શોભન રહિત સરળ રૂપમાંથી દેવનાગરી જેવી લિપિ વિકાસી, જે આજની ૧૫ જેટલી ભારતીય લિપિઓમાં કદાચ સૌથી વધુ વપરાય છે. મુસ્લિમોના આગમન સાથે ફારસી-અરબી લિપિ પણ ભારતમાં આવી. મુઘલો નીચે પેહલાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલી આ લિપિઓમાં લખાએલું ને અનેક ઈમારતોમાં કોતરાએલું મબલખસાહિત્ય અને શોભન-લેખન આજે એ જોવા મળે છે. ગ્રંથના કલામય લેખન તથા શોભન સુત્રો વગેરે માટે બહુ સુંદર એવા મરોડના કારણે તેના કલામય સ્વરૂપના વિકાસમાં બહ્દોળી તકો હતી. પરિણામે ઉર્દુ લિપિનો મરોડ આજના વિકસિત મુદ્રણના યુગમાં એ બિલકુલ જડ જેવો બની જવામાંથી બચી ગએલો લાગે છે.

ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીના આગમન સાથે રોમન લિપિ પણ આપણા દેશમાં આવી. શબ્દાક્ષરોને એકબીજા સાથે સાંકળતા તેના મરોડની એકસુત્ર પ્રવાહિતાનો પણ આગવો પ્રચાર થયો. — આમ, ભારતીય લિપિઓ અને જે તે ભાશાના સાહિત્યમાં વિધવિધ રીતે થએલું લેખન ને તેની કળાને રજૂ કરતી આ વર્ષની ચીમનલાલ પેપર કંપનીની ડાયરી અગાઉની જેમ જ આગવી ભાત પાડે છે. વિવિધ લિપિઓમાં થયેલા લેખન સુલેખનના નમૂના ઉપરાંત, છેક મૌર્ય કાળથી માંડી ૧૫ મી સદી સુધીના જુદીજુદી ભારતીય લિપિઓમાં થએલા ‘ક’ અક્ષરના વિકાસનો ચાર્ટ, ભારતની પંદર પ્રચલિત લિપિઓ તથા સમગ્ર દેશ માટે એક સામાન લિપિ ‘દેશનાગરી’ ના સુચન સાથેનો અને આ બધી લિપિના મૂળાક્ષરોનો તુલનાત્મક ખ્યાલ આપતો ચાર્ટ તથા પંદરમી સદી ના કવી તત્ત્વ-જ્ઞ દસોપંતના એક કાવ્યને અશ્વત્થ વૃક્ષના આકારે રજૂ કરતી ‘પસોડી’ વગેરે આ ડાયરીના આગવાં અને પ્રશંસનીય આકર્ષણો છે.

— Kumar (issue April 1980)

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

ભારતીય સુલેખનકળા

લખવું એ આમ તો સામાન્ય કાર્ય લાગે છે, પણ એની અસર ચોક્કસ, દૂરગામી અને ઊંડી હોય છે. સુંદર હસ્તાક્ષર અને કલામય સુલેખન એ બંને વછ્છે ઘણું અંતર છે. સુલેખન કળા એ સુંદર લખાણથી વિશેષ છે.

સુલેખનમાં લિપિની આગવી લાક્ષણિકતા, અને અક્ષરોના આકારમેળ, લખાણમાં શબ્દો અને અક્ષરોની વચ્ચે પડતી ખાલી જગ્યાનું પ્રમાણભાન, લેખનની સામગ્રીની પસંદગી, શાહી બનાવવાની આવડત, લેખનને વિષયાનુરૂપ ઉડાવ આપવાની દ્રષ્ટિ વગેરે અનેક પ્રકારની સુઝ અને કુશળતા હોવી જરૂરી છે.

અરબી ભાષાનું સુલેખન કે ‘ખુશનવીસી’ વિખ્યાત છે. વિવિધ વિશયનાં સચિત્ર હસ્તલિખિત ગ્રંથોથી માંડી વિશાળ ઈમારતોનાં શોભનો સુધી જુદીજુદી લેખનશૈલીમાં સુલેખનનો બહોળો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. ધર્મસુત્રો, ઈમામનાં નામ, ઈશ્વરાસ્થા અને ઉમહા કવિતાઓ વગેરેનું સુલેખન એ મુસ્લિમ ઘરોમાં શુકનિયાળ શોભન મનાય છે. એમ તો વિકાસ પામી શકેલી એવી લગભગ બધી ભાષાઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં જે તે પ્રદેશની લિપિનું સુલેખન ઓછોવત્તો વિકાસ તો પામ્યું જ છે પરંતુ વિશિષ્ટ વળાંકો અને મરોડવાળી અરબી લિપિમાં જે ખેડાણ થયું છે એ ઉત્કૃષ્ટ છે. આપણે ત્યા પણ તેનો ઘણો પ્રભાપ રહ્યો છે. પ્રાદેશિક ભિન્નતાને કારણે વિવિધ ભાષા અને તેની અલગ-અલગ લિપિના કારણે સુલેખ-નના ભારતીય નમૂનાઓમાં વ્યાપક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તાડપત્રથી માંડી તામ્રપત્ર, શિલાઓ અને કાગળ તથા વસ્ત્ર સુધ્યાંનો તેમાં ઉપયોગ થયો છે. ટકાઉ કાળી શાંહી ઉપરાંત વિવિધ રંગની તથા સૌનારૂપાના વરખ ધૂંટીને બનાવેલી સોનેરી રૂપેરી શાહી તેમાં વપરાઈ છે.

આપણું ઘણું ખરું સાહિત્યમૌખિક પરંપરામાં ઊતરતું આવ્યું છે એ ખરું પણ બીજીબાજુ એની સાથોસાથ જ લેખનનો વિકાસ પણ થતો ગયો હોવાના પુરાવા છે. અર્ધગોળાકાર વળાંકોથી ભરપૂર એવી મહેશ્વરી નામની એક લિપિ છેક વેહકાળમાં ઉદ્ભવી હોવાનું મનાય છે. ઈ. ધૂવેં ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ‘લલિત વિસ્તાર’ નામનો એક બૌદ્ધ ગ્રંથ તો આ સુલેખનના વિષય પરનો જ છે. તેમાં જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ (ઊર્દૂ-અરબીની જેમ) લખાતી ખરોષ્ટી લિપિ સહિત ડઝ લિપિઓની નોંધ છે. ઉપરથી નીચે લખાતી લિપિ પણ અપણે ત્યાં હતી એમ આ ગ્રંથ પરથી જાણવા મળે છે. જૈન ગ્રંથોમાં પણ સુલેખન કળા વિષે લખાણો મળે છે. સમ્રાટ અશોકના સમયની બ્રાહ્મી લિપિ પૂર્ણ વિકાસ પામેલી હતી. સરળ ભૌમિતિક આકારના તેના અક્ષરોમાં ઝીણામાં ઝીણી ચોકસાઈ હતી. તેમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખનની ક્ષમતા હતી. ભારતની બીજી ઘણી લિપિઓના વિકાસના મૂળમાં એ રહેલી છે. આ બધી લિપિઓના અક્ષરોમાં ભિન્નતા જરૂર છે, પણ આ છતાં લગભગ બધી જ લિપિઓ પ્રત્યેક ઉચ્ચારલેખનમાં વ્યક્ત કરી શકે છે.

અરબી ભાષાનું સુલેખન કે ‘ખુશનવીસી’ વિખ્યાત છે. વિવિધ વિશયનાં સચિત્ર હસ્તલિખિત ગ્રંથોથી માંડી વિશાળ ઈમારતોનાં શોભનો સુધી જુદીજુદી લેખનશૈલીમાં સુલેખનનો બહોળો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. ધર્મસુત્રો, ઈમામનાં નામ, ઈશ્વરાસ્થા અને ઉમહા કવિતાઓ વગેરેનું સુલેખન એ મુસ્લિમ ઘરોમાં શુકનિયાળ શોભન મનાય છે. એમ તો વિકાસ પામી શકેલી એવી લગભગ બધી ભાષાઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં જે તે પ્રદેશની લિપિનું સુલેખન ઓછોવત્તો વિકાસ તો પામ્યું જ છે પરંતુ વિશિષ્ટ વળાંકો અને મરોડવાળી અરબી લિપિમાં જે ખેડાણ થયું છે એ ઉત્કૃષ્ટ છે. આપણે ત્યા પણ તેનો ઘણો પ્રભાપ રહ્યો છે. પ્રાદેશિક ભિન્નતાને કારણે વિવિધ ભાષા અને તેની અલગ-અલગ લિપિના કારણે સુલેખનના ભારતીય નમૂનાઓમાં વ્યાપક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તાડપત્રથી માંડી તામ્રપત્ર, શિલાઓ અને કાગળ તથા વસ્ત્ર સુધ્યાંનો તેમાં ઉપયોગ થયો છે. ટકાઉ કાળી શાંહી ઉપરાંત વિવિધ રંગની તથા સૌનારૂપાના વરખ ધૂંટીને બનાવેલી સોનેરી રૂપેરી શાહી તેમાં વપરાઈ છે.

આપણું ઘણું ખરું સાહિત્યમૌખિક પરંપરામાં ઊતરતું આવ્યું છે એ ખરું પણ બીજીબાજુ એની સાથોસાથ જ લેખનનો વિકાસ પણ થતો ગયો હોવાના પુરાવા છે. અર્ધગોળાકાર વળાંકોથી ભરપૂર એવી મહેશ્વરી નામની એક લિપિ છેક વેહકાળમાં ઉદ્ભવી હોવાનું મનાય છે. ઈ. ધૂવેં ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ‘લલિત વિસ્તાર’ નામનો એક બૌદ્ધ ગ્રંથ તો આ સુલેખનના વિષય પરનો જ છે. તેમાં જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ (ઊર્દૂ-અરબીની જેમ) લખાતી ખરોષ્ટી લિપિ સહિત ડઝ લિપિઓની નોંધ છે. ઉપરથી નીચે લખાતી લિપિ પણ અપણે ત્યાં હતી એમ આ ગ્રંથ પરથી જાણવા મળે છે. જૈન ગ્રંથોમાં પણ સુલેખન કળા વિષે લખાણો મળે છે. સમ્રાટ અશોકના સમયની બ્રાહ્મી લિપિ પૂર્ણ વિકાસ પામેલી હતી. સરળ ભૌમિતિક આકારના તેના અક્ષરોમાં ઝીણામાં ઝીણી ચોકસાઈ હતી. તેમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખનની ક્ષમતા હતી. ભારતની બીજી ઘણી લિપિઓના વિકાસના મૂળમાં એ રહેલી છે. આ બધી લિપિઓના અક્ષરોમાં ભિન્નતા જરૂર છે, પણ આ છતાં લગભગ બધી જ લિપિઓ પ્રત્યેક ઉચ્ચારલેખનમાં વ્યક્ત કરી શકે છે.